

№ 28 (2019) стор. 58–67

The National Academy of Fine Arts and Architecture

Ukrainian Academy of Fine Art. Research and Methodology Papers

ISSN 2411-3034

Website: <http://naoma-science.kiev.ua/>

УДК 728(=512.19)

ORCID 0000-0003-2170-2776

DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.28.2019.58-67>

Едем Сейтасанов

аспірант при кафедрі теорії, історії архітектури

та синтезу мистецтв НАОМА

edemseitanov@gmail.com

Науковий керівник — А. М. Давидов, кандидат архітектури, доцент

ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА

Анотація. У статті розглянуто особливості проектування кримськотатарського житла в гірських, передгірних і степових районах Криму. Визначені основні принципи і прийоми, які склалися упродовж тисяч років проживання людей в Криму.

Ключові слова: кримськотатарська житлова забудова, особливості проектування.

ARCHITECTURAL SPECIFICS OF CRIMEAN TATAR HOUSING ACCOMMODATION

Edem Seitanov

Abstract. The author highlights specifics of designing Crimean Tatar housing accommodation in mountainous, piedmont and steppe areas of Crimea. The article presents the core principles and methods established over the thousands of years, i.e., the period people have resided in Crimea. The specifics of designing Crimean Tatar housing accommodation were identified, being inherent to the natural and climatic conditions of Crimea, as well as geomorphologic structure of the relief. All those specifics have been naturally reflected in the architectural and spacious planning of Crimean Tatar housing accommodation.

The factual information employed for the purpose of this study was collected through in situ examinations of Crimea's historical buildings, studying the ad-hoc publications issued in 1880–1939, as kept in the library stock of ВІКАМЗ (Crimean historical museum preserve in Bakhchysarai), in the library stock of I. Hasprinskyi Scientific Library, sources from the museum stock in Simferopol, Bakhchysarai and private collections, architectural materials from the state owned depositories (the state archive of Crimean Oblast).

No broad-scale studies have been undertaken in Crimea covering architecture of Crimean Tatar housing accommodation. Certain aspects of Crimean Tatar architecture are highlighted in the papers by: U. Bodadinskyi, B. A. Kuftin, Yu. V. Krykun, M. A. Voloshyn. The foregoing papers were published in the early XX century. They are mainly devoted to studying typology of Crimean Tatar housing accommodation.

The important aspect concerns the architectural methods of forming areas built up with Crimean Tatar housing accommodation. The time proved the need in researching the Crimean Tatar housing accommodation, subject to the important features of using rationally the relief geometrical specifics, the rational geometry principles, creating certain preconditions for the architectural and planning specifics of the Crimean Tatar housing accommodation in the architectural system of Crimea.

Unavailability of the overall picture covering specifics of the Crimean Tatar housing accommodation forming in Crimea, and evolution thereof relying on the scientific analysis, reveals estimation of the contemporary condition preventing establishment of the basic regularities and trends of development, preventing error-free handing the task of future development.

Keywords: Crimean Tatar housing accommodation, specifics of designing.

Постановка проблеми. Кримськотатарське народне житло створювалося упродовж століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, що відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням кримськотатарського народу, і споруджувалося за кращими типовими зразками, характерними для певного району Криму.

Розмаїття природних умов Криму і господарської діяльності, складна етнічна історія зумовили неоднорідність кримськотатарського житла. Відомий дослідник кримськотатарського житла Б. А. Куфтін виділив чотири основні типи — традиційні житла гірських, південно-бережних, степових кримських татар, а також особливий міський тип. Генетично вони відповідають найдавнішим будівлям Криму.

Дослідження особливостей проектування кримськотатарського житла дасть змогу краще зрозуміти художні особливості найдавніших пам'яток кримськотатарської архітектури. Зроблені висновки слугуватимуть основою рекомендацій щодо сучасного будівництва і реконструкції.

Матеріали і документи про житлові будинки — пам'ятки архітектури, зареєстровані ще в минулому столітті, — вимагають детального вивчення. Кримськотатарська архітектурна творчість — яскравий вияв національної самоідентифікації. Для плідного розвитку кримськотатарської архітектури необхідною умовою є знання й розуміння особливостей проектування кримськотатарського житла, а також критичний аналіз практичного використання цих знань у сучасній архітектурі кримськотатарського народу.

Актуальність дослідження. У розвитку архітектури кримських татар спостерігається складна еволюція етнокультурних традицій різних епох, що в своїй основі мають найдавніші пласти історії мистецтва й архітектури Криму.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що загальні праці з історії архітектури Криму відсутні, відчувається недостатня скоординованість у дослідженнях, присвячених саме кримськотатарській архітектурі. Існує потреба в систематизації результатів попередніх досліджень, визначення особливостей проектування кримськотатарського житла в архітектурній сис-

темі Криму, виявлення їхнього значення для становлення архітектури наступного періоду та визначення історичного, культурологічного, мистецького значення кримськотатарської архітектури в загальній системі культурної та архітектурної спадщини Криму.

У даний час і на перспективу необхідно розробити принципи формування житлової забудови, які базуватимуться на дослідженні історично сформованих і практично втрачених на сьогоднішній день планувальних структур кримськотатарських населених пунктів.

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Дослідження закономірностей розвитку кримськотатарського житла XIII–XX ст. у структурі історичних поселень Криму необхідне для побудови цілісного бачення історії та теорії кримськотатарської архітектури, а також для розробки науково обґрунтованих шляхів збереження містобудівної спадщини етнічних груп у Криму. Іншим актуальним завданням сьогодення є збереження історично сформованої своєрідності архітектурного образу старовинного кримськотатарського житла і розвиток її шляхом відродження традиційних напрямків формоутворення.

Першим кроком на шляху вирішення цього завдання повинні бути широкомасштабні заходи, спрямовані на збереження всієї різноманітної містобудівної спадщини Криму, яка нині перебуває на межі глобального зникнення. У контексті нашої розвідки необхідно зауважити, що правильне збереження можливе лише на основі ґрунтового наукового дослідження, яке єдине дає змогу вірно визначити ті принципи й засоби, на базі яких можна досягнути найефективнішого результату в охороні архітектурної й містобудівної спадщини. Наступним кроком, спрямованим на вирішення проблеми збереження й еволюційного продовження своєрідності містобудівного ландшафту кримськотатарських поселень, є проведення спеціального аналізу архітектурно-містобудівної спадщини, що передбачає переосмислення інформації, закладеної в її структурі.

Обраний тематичний напрямок роботи є реалізацією Декларації Мехіко щодо політики у сфері культури (прийнята 6 серпня 1982 року

на Всесвітній конференції ЮНЕСКО) (Декларація).

Захист культурної різноманітності є етичним імперативом, вона невіддільна від поваги гідності людської особистості. Йдеться про зобов'язання поважати права людини й основні свободи, особливо права осіб, що належать до меншин, і права корінних народів. Неприпустимо посилатися на культурне розмаїття для заподіяння шкоди правам людини, гарантованим міжнародним правом, або для обмеження сфери їхнього застосування (Декларація).

Важливість проблеми збереження культурної спадщини національних меншин України засвідчена у затвердженому 1992 року законі України “Про національні меншини в Україні”, де у статті 6 сказано, що: “пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом” (Закон України “Про національні”).

Правовою базою для запропонованих у роботі охоронних і регенераційних заходів щодо збереження і відродження історично сформованих ціннісних якостей середовища старовинних містобудівних утворень у Криму є Закон України “Про охорону культурної спадщини” (2000 р.), де сказано, що “об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою”, а також низка підзаконних актів (постанов Кабінету Міністрів України) 2000–2002 років.

Пропоноване нами дослідження доповнює своїм матеріалом розпочату в 1993 р. науково-дослідними інститутами Києва і Львова працю над укладанням найповнішого каталогу нерухомих пам'яток етнічних культур України. Як результат таких пошуків у статті запропоновано класифікацію історичних містобудівних утворень у Криму, яка відображає рівень збереженості традиційного характеру середовища кримськотатарського житла XIII–XX ст.

Теоретичні результати статті органічно поєднуються з розгорнутою сьогодні Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури й містобудування Держбуду України (ДНДІТІАМ, Київ), кафедрою теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА, Київ) роботою з глибокого вивчення

всієї архітектурно-містобудівної спадщини на теренах України та пошуку шляхів найякіснішого її збереження.

Представлені нами пропозиції щодо охорони містобудівної спадщини й історичної своєрідності середовища старовинних кримськотатарських поселень у Криму орієнтовані на врахування їх у проектах районного планування, генеральних планах, проектах детального планування і проектах регенерації історичних населених місць Криму, а також при визначенні історичних ареалів у цих населених місцях та опрацювання правил їхньої охорони.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше проаналізовані окремі особливості проектування кримськотатарського житла в архітектурній системі Криму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розуміння особливостей проектування кримськотатарської архітектури неможливе без вивчення умов її формування. Проблема генезису кримськотатарської архітектури ще далека від свого вирішення, оскільки недостатньо вивчені джерела її формування, взаємозв'язок архітектурно-художніх традицій тюркського світу. Неоднозначне також саме тлумачення етногенезу кримських татар. У ньому брали участь як тюркські, так і нетюркські народи.

“Крізь татарський шар виступають риси, не притаманні для турецької культури і з'ясовані за іншими, не турецькими джерелами” (Крымские 281).

Вагомий внесок в історію архітектури кримськотатарського народу зроблений завдяки ретельному аналізу об'ємно-планувальних вирішень окремих мусульманських споруд та їхніх ансамблів XIII–XX ст. (Крикун 27)

Відомо чимало окремих публікацій щодо пам'яток кримськотатарської архітектури переважно в контексті історії Кримського ханства.

На початку XX століття проводилися наукові дослідження за результатами спостережень мандрівників і експедицій по Криму. Серед низки фундаментальних завдань етнографічних експедицій завжди є вивчення традиційного кримськотатарського житла, особливостей його взаємозв'язку з розглянутими ландшафтами, будівельними матеріалами, технікою зведення, а також формоутворення.

Так, маршрут експедиції Б. А. Куфтіна 1924 року охоплював Бахчисарай, Керменчик, Аїргуль, Фоті-Сала, Гавро, Біюк Узенбаш, Стилю, Ай-Василь, Ялту, Гурзуф, Дегерменкой, Біюк-Ламбат, Партеніт; а маршрут 1925 року — Сімферополь, Феодосію, Судак, Кутлах, Капсихор, Шелен, Орталану, Бекчі-Елі, Уйшунь, Карасу-базар (Куфтин, Южнобережные б) *(ил. 1)*.

До маршруту іншої експедиції 1925 року увійшли Сімферополь, Сарабуз, Абзлар, Євпаторія, Кирк-Чолпан, Бой-Козак під Перекопом, Джанкой, присивашський район, Тюп-Келегу, Колечь-Мечеть, Старий Крим, Орталан, Ай-Серез, Капсихор та ін. — разом 55 населених пунктів. Експедицію очолював У. Боданінський — мистецтвознавець, етнограф, археолог; у ній також брали участь О. Акчокракли — історик, епіграфіст; А. Рефат — композитор, музикознавець (Боданинский 14).

Однак чимало питань, пов'язаних з особливостями проектування кримськотатарського житла у Криму, залишаються спірними й не до кінця вивченими.

Мета даного дослідження: визначення особливостей проектування кримськотатарського житла в гірських, передгірних і степових райо-

нах Криму; визначення передумов, закономірностей та особливостей розвитку стилістичних і композиційних рішень у кримськотатарській архітектурі; виявлення їхнього значення для формування архітектури Криму у ХХІ ст.

Методологічне або загальнонаукове значення авторських розробок. У статті використано комплексний метод історико-архітектурного, функціонально-структурного і стилістичного аналізу, який охоплює традиційні загальнонаукові підходи, а також розроблену загальну методичку функціонально-типологічного, стилістичного й архітектурно-планувального аналізу.

Дослідження й аналіз шляхом порівняння результатів натурних обстежень і літературних джерел допомогли локалізувати територію поширення кримськотатарської архітектури, розкрити просторові і візуальні зв'язки завдяки методу спрямованості, який передбачає послідовне визначення ролі й місця будинку, ансамблю у міському просторі, а також дали змогу прослідкувати та проаналізувати виникнення й еволюцію типологічно і стилістично однорідних груп архітектурних об'єктів та окремих елементів в їхній хронологічній послідовності.

Ил. 1. Житло кримських татар у Шелені — селі гірських татів [тати — давня назва].
(Куфтин *Жилище* 73)

Загальнонаукові методи, використані у дослідженні: аналіз і систематизація наукової, науково-методичної і науково-популярної літератури за тематикою дослідження; аналіз першоджерел — архівних матеріалів, архітектурних креслеників, кадастрових карт і планів Криму XVIII — початку XX ст., графічних матеріалів; метод натурного обстеження для визначення територіальних меж дослідження, структурного аналізу, кореляційного аналізу на основі виявлених закономірностей у розвитку функціонально-типологічних, стильових і архітектурно-планувальних вирішень об'єктів у Криму та закономірностей розвитку архітектури кримськотатарського житла; статистичний метод для визначення певних стильових спрямувань та динаміки змін загальних характеристик об'єктів.

Серйозною перешкодою для хронологічного аналізу та систематизації об'єктів дослідження є відсутність значної частини документації у Державному архіві Криму, яка була частково знищена під час 1941–1945 рр., про що свідчать інвентарні справи Обласного бюро технічної інвентаризації. Руйнація, перебудова чи неналежний рівень адаптації кримськотатарських будинків — процеси, які активізувались у 1990-ті роки, є ще однією серйозною перешкодою для дослідження.

Хронологія дослідження не обмежена часом зародження основ кримськотатарської архітектури та часом їхнього розпаду чи трансформації. Крайня нижня межа дослідження не фіксована, адже характерними особливостями прояву впливу на становлення кримськотатарської архітектури досліджуваного періоду були суспільно-політичні події наприкінці XVIII–XIX ст. та економічний розвиток у другій половині XIX ст. Основний період дослідження — 1895–1941 рр. У цей досить короткий проміжок кримськотатарська архітектура проходить основні етапи розвитку.

У статті нами застосовано методи теоретичних досліджень, зокрема історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення розглядається від виникнення і в розвиткові.

У процесі дослідження аналізувалися як бібліографічні, архівні (писемні, картографічні) джерела, так і наявні емпіричні дані у вигляді архітектурних, містобудівних артефактів.

Тому використано й методи суто емпіричних досліджень — такі, як спостереження, натурні дослідження, порівняння, статичний метод та картографування.

Використовуючи методи наукового дослідження, автор структурував чинники впливу на архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла, визначив їхню взаємозалежність та виділив з них основні, що характеризують особливості формування кримськотатарського житла.

Системний аналіз існуючих об'єктів кримськотатарського житла дозволив структурувати, тобто виділити визначальні групи чинників, що впливають на їхню архітектурно-планувальну організацію, а саме: географічні, містобудівні, соціально-економічні, функціональні, інженерно-технічні, історико-культурні, естетичні.

Виклад основного матеріалу. Архітектура Криму здавна формувалася відповідно до природи півострова — поєднанням гір, лісів і моря, вигадливо й органічно вписуючись у мальовничі ландшафти. Особливості клімату й рельєфу Кримського півострова вплинули на проектування кримськотатарського житла. Кримський півострів різноманітний за своїм рельєфом. Він поділяється на степову частину, передгірну, гірську й південнобережну.

Структура матеріальної культури гірських районів Криму має дуже давню історію. Землеробські тераси сходінками покривають південні схили завширшки 2–3 метри (на них орали дерев'яною сохою, серпами жали сіно).

У жодній країні Європи не зустріти такої кількості пейзажів, різноманітних за духом і за стилем і так щільно зосереджених на малому просторі землі, як у Криму. Навіть у Греції не знайдеш такої стислості. Це впливає з расової і культурної насиченості Криму. (Волошин 218)

Кримські гори виявляють неординарні характеристики ландшафтів — завжди привабливі з точки зору їхньої естетичної суті: рельєф своєрідний і різноманітний, а клімат цілющий і чарівний. Саме в гармонії, в органічному поєднанні ієрархічного ладу культурного ландшафту й етносу вчений Г. Д. Гачев бачить прояви безперервного розвитку, адже кожен народ залишається самим собою доти, поки зберігаються особливий клімат, пори року, пейзаж,

Іл. 2. Архітектура Криму у роки німецької окупації. Фото Герберта Ліста. 1943.
(За рік до депортації). Див. сайт: <<https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/god-deportatsii-zhili-tatary-krymu-stalinskih-1518359395.html>>

їжа, етнічний тип, мова та багато іншого. Вони безперервно живлять і відтворюють національні складові буття і мислення (Гачев 23–24).

Основа всякого південного господарства — вода. Татари і турки були великими майстрами зрошення. Вони вмiли вловити найдрiбнiшу цiвку ґрунтової води, направити її по глиняних трубах у великі водойми, вмiли використовувати різницю температур, що дає випоти і роси, вмiли як кровносною системою окропити сади і виноградники по схилах гір. Це означає, що вся ця пустеля ще сто років тому була квітучим садом (Волошин 216).

Уявлення про простір як про мальовничий ландшафт входить у свідомість людини, яка живе в гірській місцевості і буде своє житло згідно з цим оточенням. Існує чимало факторів, які ускладнюють проживання і будівництво в умовах пересіченої місцевості. Фотографії німецького фотографа Герберта Ліста, зібрані в альбомі “Крим у роки німецької окупації. 1942 р.” відобразили кримськотатарські будинки в гірських районах Криму (*ил. 2*).

Для нашого дослідження цікавими є основні принципи і прийоми, які склалися упродовж тисяч років проживання людей в горах Криму.

Відомий дослідник кримсько-татарського житла У. Боданінський поділяє традиційні житла Криму на кілька типів (15–17):

1. **“Чит”** — будинки-плетінки, каркас яких складається з дерев’яних стовпів з підкосами “пайванд”, в них вплітається стіна у вигляді кошиків з молодих гілок лісового горіха “синдик”, або “чітлух”. В середині і ззовні такі стіни обмащуються сумішшю глини з соломою — “саман”. Верх складається з основної хребтової балки “аркалик”, яка спирається кінцями на фронти будинку (часто її робили з тополі). Поверху “аркалика” поперек покладені “керіште” або “сайгак” — ряд балок на два скати на деякій відстані один від одного, кінці яких виступають назовні під фасадом, даючи типовий для татарських будиночків виступ даху “сачак”, який потім перекивається татарською черепицею “керамет”.

2. **“Чатма”** — зруб хати. Стіни складаються з широких і товстих дубових дошок, які кладуть ребрами один на одного і по кутах зв’язують системою “макас” — замків; крім того, дошки

зміцнюють дерев’яними накладними дугами “пайванд”, що утворюють на типових фасадах стрілочасті арки за допомогою дерев’яних щипів “чуй”. Тому такі будинки називаються “чуйли-чатма ев”, або “уй”.

3. **“Сантрач”** — каркас із дерева на вертикальних стійках “дерек”, які скріплені навскіс підкосами “пайванд”. Проміжки між стійками і підкосами закладаються цеглою-сирцем “колп” і з обох боків їх обмазують глиною з домішками соломи, а зверху білять світлою глиною.

4. **“Таш ев”** — кам’яний будинок, складений на вапняному розчині або глині, оперезаний в різних горизонтах дубовими колодами, що сполучені між собою системою “макас” — ножиць.

Степові татари (ногайські племена) будували великі приземкуваті видовжені одноповерхові будівлі, оскільки займалися скотарством.

У передгірних районах споруджували компактніше однорівневе житло. Дворівневе житло практикувалося в гірських районах Криму — цокольні поверхи таких будівель слугували для зберігання речей домашнього вжитку та запасів продуктів.

У південнобережних районах земельні ділянки розташовувалися на схилах гір. Житлові будівлі розміщувались у вигляді багаторівневих терас, деякі з них не огорожувалися між сусідами. Межі ділянок позначали виноградником, фруктовими деревами (інжиром, гранатом тощо) і декоративними рослинами, наприклад магноліями. Будинки виходили до вулиць балконами й терасами, за рахунок чого забезпечувалася інсоляція житлових кварталів. (*ил. 3*), (*ил. 4*)

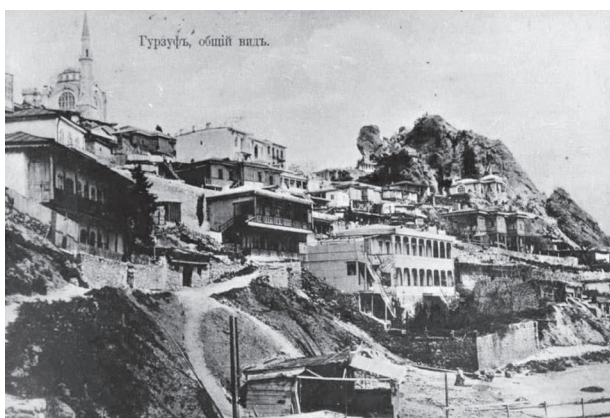
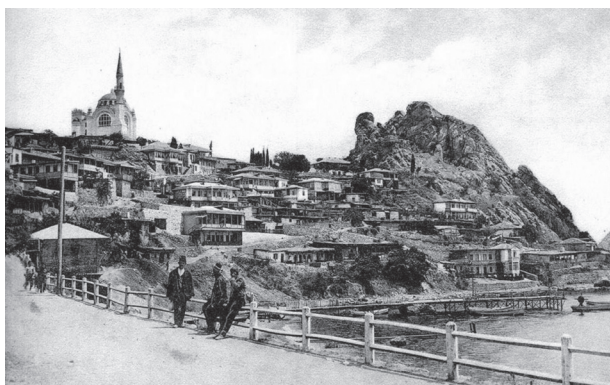
Головні висновки. У даний час відсутні наукові дослідження особливостей проектування кримськотатарського житла. Житлова забудова, що склалася історично як найважливіша частина архітектурної спадщини Криму, поступово зникає. Отже, необхідно виявити особливості проектування кримськотатарського житла у специфічних природно-кліматичних умовах Криму. Розробка нових рекомендацій і пропозицій з проектування кримськотатарського житла в різних районах досліджуваної нами території має важливе значення й актуальне для розвитку економіки Криму в цілому.

Іл. 3. Кримськотатарське житло у м. Алушка. Початок ХХ ст. (Старовинні)
Див. сайт: <https://crimeanblog.blogspot.com/2016/04/alupka-foto.html>

Іл. 4. Архітектура Гурзуфа.
Початок ХХ ст. (Старовинні)
Див. сайт: <https://crimeanblog.blogspot.com/2017/01/gurzuf-photo.html>

Перспективи використання результатів дослідження. Зібраний шляхом самостійних натурних обстежень та аналізу архівних даних матеріал і отримані на його ґрунті теоретичні висновки збагатять і розширять знання історії кримськотатарської архітектури й містобудування Криму; теоретичні висновки зі специфіки архітектурно-просторової організації кримськотатарського житла у Криму дозволять на науково обґрунтованій основі здійснювати охорону та реставрацію збережених архітектурних і містобудівних елементів старовинних об'єктів кримськотатарського житла; розробляти регенераційні заходи, спрямовані на відродження своєрідності середовища історичних містобудівних утворень Криму, а також збагатити палітру сучасної архітектури історичним досвідом; зібрані відомості стосовно збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини в різних районах Криму і визначені закономірності рівня дають змогу прогнозувати загальний характер збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини XIII — початку XX ст. у будь-якому історичному містобудівному утворенні на кримських теренах, якщо є відомості про існування там кримськотатарських громад; запропонована класифікація історичних містобудівних

утворень кримськотатарського житла дозволяє розробляти диференційовані заходи щодо збереження містобудівної спадщини в її історичному середовищі; впровадження розроблених пропозицій щодо охорони дозволить: ефективніше зберігати і матеріальну структуру містобудівної спадщини історичних поселень Криму, і характерну для неї образно-функціональну роль у загальній композиційній структурі середмістя; в архітектурно-просторовій організації історичних містобудівних кримськотатарських утворень у Криму згармонізовувати нові елементи зі старими та відродити історичну естетично-функціональну своєрідність їхнього середовища, збагачену сучасними досягненнями; результати дослідження (аналітичні викладки та графічні матеріали) можуть знайти практичне застосування у викладанні початкових курсів вищих навчальних закладів з історії, теорії містобудування й архітектури для студентів архітектурних, будівельних, дизайнерських та мистецтвознавчих факультетів, а також при підготовці енциклопедичних, краєзнавчих та науково-популярних видань; аналітичні висновки роботи можуть слугувати інформаційною базою для подальшої наукової розробки за спорідненими темами.

Цитовані праці

- Боданинский, Усеин. *Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму*. Симферополь, 1930. Печать.
- Волошин, М. А. “Культура, искусство, памятники Крыма”. *Коктебельские берега: поэзия, рисунки, акварели, статьи*. Симферополь: Таврия, 1990. 216–218. Печать.
- Гачев, Г. Д. *Национальные образы мира. Космо—Психо—Логос*. Москва: Наука, 1995.
- Декларація Мехіко щодо політики у сфері культури. *Законодавство України*. Веб. 8 Серп. 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_730>
- Закон України “Про національні меншини в Україні” від 06.09.1992 р. Ст. 6. Відомості Верховної Ради України 36 (1992): 529. *Законодавство України*. Веб. 8 Серп. 2019. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2494-12>>
- Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 08.07.2000. № 1805-III. Відомості Верховної Ради України 39 (2000): 333. *Законодавство України*. Веб. 8 Серп. 2019. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20000608>>
- За рік до депортації: як жили татари в Криму до сталінських репресій (рідкісні фото). *РБК-Україна*. Веб. 8 Серп. 2019. <<https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/god-deportatsii-zhili-tatary-krymu-stalinskih-1518359395.html>>
- Крикун, Ю. В. *Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII—XX ст.)*. Симферополь: Таврида, 2001. Друк.
- Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. Симферополь: Доля, 2005. Печать.
- Куфтин, Б. А. *Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова*. Москва: Наука, 1925. Печать.

- Куфтин, Б. А. “Южнобережные татары Крыма”. *Забвению не подлежит* (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Казань, 1992. 245. Печать.
- Старовинні фотографії Алупки (рідкісні фото). *РБК-Україна*. Веб. 29 Квіт. 2016 <<https://crimeanblog.blogspot.com/2016/04/alupka-foto.html>>
- Старовинні фотографії Гурзуфа (рідкісні фото). *РБК-Україна*. Веб. 2 Січ. 2017. <<https://crimeanblog.blogspot.com/2017/01/gurzuf-photo.html>>

References

- Bodaninskiy, Usein. *Arheologicheskoe i etnograficheskoe izuchenie tatar v Kryimu*. Simferopol, 1930. Pechat.
- Voloshin, M. A. “Kultura, iskusstvo, pamyatniki Kryima”. *Koktebelskie berega: poeziya, risunki, akvareli, stati*. Simferopol: Tavriya, 1990. 216–218. Pechat.
- Gachev, G. D. *Natsionalnyie obrazy mira. Kosmo–Psiho–Logos*. Moskva: Nauka, 1995. Pechat.
- Deklaraciya Mexiko shhodo polityky u sferi kul'tury. *Zakonodavstvo Ukrayiny*. Веб. 8 Серп. 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_730>
- Zakon Ukrayiny “Pro nacional’ni menshy’ny v Ukrayini” vid 06.09.1992 r. St. 6. Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny 36 (1992): 529. *Zakonodavstvo Ukrayiny*. Веб. 8 Серп. 2019. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2494-12>>
- Zakon Ukrayiny “Pro oxoronu kul’turnoyi spadshhy’ny” vid 08.07.2000. # 1805-III. Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny 39 (2000): 333. *Zakonodavstvo Ukrayiny*. Веб. 8 Серп. 2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20000608>
- Za rik do deportatsii: yak zhyly tatory v Krymu do stalinskykh represii (ridkisni foto). *RBK-Ukraina*. Веб. 8 Серп. 2019. <<https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/god-deportatsii-zhili-tatory-krymu-stalinskih-1518359395.html>>
- Kry’kun, Yu. V. *Pam’yatny’ky’ kry’ms’kotatars’koyi arxitektury’ (XIII–XX st.)*. Simferopol’: Tavry’da, 2001. Druk.
- Kryimskie tatoryi: *Hrestomatiya po etnicheskoy istorii i traditsionnoy kulture*. Simferopol: Dolya, 2005. Pechat.
- Kuftin, B. A. *Zhilische kryimskih tatar v svyazi s istoriey zaseleniya poluostrova*. Moskva: Nauka, 1925. Pechat.
- Kuftin, B. A. “Yuzhnoberezhnyie tatoryi Kryima”. *Zabveniyu ne podlezhit (Iz istorii kryimskotatarskoy gosudarstvennosti i Kryima)*. Kazan, 1992. 245. Pechat.

Подано до редакції 21.05.2019

Рецензенти:

- Марковський А. І.** — кандидат архітектури;
Давидов А. М. — кандидат архітектури, доцент.